

Orgelverken i Engelbrektskyrkan, 1914 - 2014

Oskar Lindberg och orglarna i Engelbrektskyrkan

Engelbrektskyrkans musikliv förknippas starkt med några av vårt lands största musikerprofiler. En av de främsta var Oskar Lindberg, kyrkans organist under hela 41 år, känd tonsättare och upphovsman till den älskade "Gammal fäbodpsalm från Dalarna".

Efter studier i Sverige och Tyskland startade Oskar Lindbergs livslånga karriär som framgångsrik tonsättare; sånger, körverk, kammarmusik, orkester- och scenmusik, t o m filmmusik återfinns på hans omfattande opuslista. Lindberg var mycket etablerad som tonsättare i de större sammanhangen vid sidan av kollegor som t ex Kurt Atterberg, Hugo Alfvén och Ture Rangström och fick många av sina verk uppförda av stora konsertinstitutionerna i Sverige - ett faktum som är mindre känt idag. Parallellt med tonsättargärningen kom han att verka som kyrkomusiker i stort sett hela sitt liv.

Något halvår efter sin organistexamen 1906 fick Oskar Lindberg, blott 19 år gammal, anställning som organist och körledare i Trefaldighetskyrkan på Majorsgatan i Stockholm. 1910 lades grundstenen till Engelbrektskyrkan och Lindberg gick ofta förbi kyrkobygget vid Karlavägen. Han kände sig mycket lockad av tanken på att bli organist i den nya katedralen – vilket också skedde; Oskar Lindberg blev kyrkans förste innehavare av organisttjänsten, vilken han behöll fram till sin död.

Engelbrektskyrkans position som den mest kyrkomusikaliskt framstående kyrkan i Stockholm var till stor del Oskar Lindbergs förtjänst. Inte minst genom den stora orgeln, som helt och hållet var resultatet av hans strävan att skapa Sveriges förnämsta orgel.

Den nuvarande orgeln i Engelbrektskyrkan är dock i huvudsak inte det Lindbergska instrumentet, utan byggdes 1964 av Grönlunds orgelbyggeri i Gammelstad. Det finns dock en hel del spår bevarade från förr och här följer en liten exposé över historien kring ett av landets mest berömda instrument.

1914

Till den nya Engelbrektskyrkan byggde en av den tidens mest kända svenska orgelbyggarfirmer, E A Setterquist & Son i Örebro, en orgel i tidstypisk stil. Den var med sina 40 stämmor av mycket måttlig storlek för det stora kyrkorummet.

Kyrkans arkitekt, **Lars Israel Wahlman**, lade in i minsta detalj stor vikt vid utformningen av kyrkans interiör. Orgelns fasad var därför givetvis också ritad av Wahlman och följaktligen smälte den stilistiskt samman med kyrkorummet på ett kongenialt sätt.

Wahlman lade ett stort symboliskt värde vid orgelfasadens utformning och han skriver i kyrkans jubileumsskrift från 1925:

"Orgelfasaden är en framställning av kyrkomusikens välde över betryckta sinnen. Dess huvuddelar höja sig på kolonner, som äro starkt vridna för att framställa deras arbete och beteckna musiken såsom kraftens konstart. Den enda som kommer hårda sinnens pansar att falla liksom Jerikos murar."

De vridna kolonner som Wahlman nämner finns fortfarande kvar i orgelns mittparti och "kraftens konstart" visualiseras således än idag – krönt med huvudverkets största pipor.

1929

Ganska snart stod det klart för Oskar Lindberg att ett mer omfattande instrument vore på sin plats i det väldiga kyrkorummet. Efter utredning, där flera framstående Stockholmsorganister var engagerade, förelåg ett förslag till en omfattande utbyggnad. Uppdraget gick denna gång till P.L. Åkerman & Lunds orgelbyggeri i Sundbyberg. På den tiden landets mest framgångsrika orgelbyggeri.

Den gamla orgelns stämmor kom till största delen att ingå i den nya orgeln, vars storlek mer än fördubblades.

Den fick 97 stämmor och innehöll även verk som placerades på olika platser i kyrkan: vid altaret (altarorgel) och uppe i tornet (fjärrverk) – en på den tiden högteknologisk framgång. I samband med ombyggnaden utvidgades läktaren för att ge plats för fler korister och musiker, något som var angeläget sedan Matteuspassionen hade börjat framföras varje långfredag från år 1923. På denna större läktare placerades spelbordet längst framme vid kanten på södersidan.

Hela denna ombyggnad välsignades av Lars Israel Wahlman som ritade den nya fasaden och den utvidgade läktaren. Engelbrektskyrkan ägde nu, efter svenska och t o m europeiska mått, ett gigantiskt instrument.

1930 - 1955

Oskar Lindberg var mycket intresserad av orgelbyggeri och höll sig ajour med tidens stilistiska idéer. En strömning inom orgelbyggarkonsten ville återerövra de ideal som rådde under barocken, där "orgel-egna" ljud premierades framför den romantiska orgelns ideal som till stor del var imiterande.

Oskar Lindberg var själv mycket intresserad av denna strömning, som kallades "orgelrörelsen". Han var också i en position att förverkliga sina visioner om hur en orgel skulle vara disponerad. Dels i sin s k orgelstuga (buan) i Dalarna, där han byggde upp sin egen hemorgel och dels i Engelbrektskyrkan.

Förändringarna från nybyggnationen och fram till 1955, alltså återstoden av hela hans liv och yrkesverksamma tid, var många: tillbyggnader, ombyggnader och omdisponeringar skedde i stort sett vartannat år. Det var förhållandevis små förändringar: någon eller några stämmor flyttades, tillkom eller försvann. Lindberg ville få orgeln att låta mer "modern" och därför bytte han ut grundtonsrika romantiska register mot ljusa barockstämmor. Till slut kom orgeln att omfatta 101 stämmor och var då jämte Lunds domkyrka Sveriges största orgel.

För att regera hela denna symfoniska maskin användes den tidens bästa teknik, som var baserad på en kombination av elektrisk och luftstyrd överföring. Ett helt rum bakom orgeln inhyste det s k ställverket, där hundratals reläer skulle skicka signalerna från spelbordet till rätt ställen i orgeln. Trots genomgripande renovering av elsystemet på 40-talet var funktionen långt ifrån ofelbar och gradvis tilltog funktionsproblemen.

När Oskar Lindberg avled 1955 tillträdde **Henry Lindroth**, som hade varit organist i Hjorthagskyrkan. Den yngre Lindroth hade att tampas med en alltmer förfallande orgel och det stod snart klart att något måste göras. Lindroth strävade efter att bygga en ny orgel efter orgelrörelsens principer och förebilden var den redan 1949 byggda – och redan berömda – Marcussen-orgeln i Oscarskyrkan vid Narvavägen.

På 60-talet under de s k rekordåren skulle det gamla ge plats för det som var nytt och modernt. Detta genomsyrade hela den tidens tänkande, från förnyelse av enkla bruksföremål till hela stadsmiljöer. Så också när det gällde den gamla orgeln i Engelbrekt, som efter bara 30 års tjänst nu ansågs uttjänt och hopplöst inadekvat som gudstjänst- och konsertinstrument.

1964

Oscarskyrkans legendariske organist, **Alf Linder**, blev anlitad som konsult. Professor Linder fann att orgeln led av allvarliga funktionsstörningar som gjorde att endast delar av orgeln kunde användas på ett meningsfullt sätt. Jämte **Waldemar Åhlén** (organist i S:t Jacob och bror till Engelbrektskantorn **David Åhlén**), som också uttalat sig, förordade Linder att ett nytt orgelverk borde byggas. En orgelkommitté bildades och satte genast igång sitt uppdrag att arbeta fram ett förslag till ny huvudorgel i Engelbrektskyrkan.

Kommittén hade Oscarskyrkan som förebild och begärde in anbud på ny orgel från flera kända skandinaviska orgelbyggare. Slutligen föll valet på **Grönlunds orgelbyggeri** som började sitt arbete 1963. Målet var att få orgeln färdig till kyrkans 50-årsjubileum 1964. Liksom vid den stora ombyggnaden 1929 var det åter dags att utvidga läktaren. Lindroths namnkunnige kollega **Dan-Olof Stenlund** ville ha bättre förhållanden för att framföra större verk med kör och orkester. Framförallt gällde det Matteuspassionen, som vid det här laget hade framförts i närmare 40 år.

Grönlunds förslag innebar en stor orgel på över 80 stämmor. Den blev uppbyggd efter orgelrörelsens ideal och enligt den s k verkprincipen: klart avgränsade delar som spelas från varsin manual. Ett bröstverk: placerat i orgelns bröst, ett ryggpositiv: ett verk som byggs på läktargolvet framför orgelfasaden, ett huvudverk: högt och centralt placerat och ett pedalverk som flankerar de övriga delarna. I den gamla orgeln var alla synliga pipor stumma och endast dekor. I den nya orgeln blev alla fasadpipor ljudande. Att sätta en trumpetstämma horisontellt i fasaden, efter spansk förebild, var vid 60-talets

början populärt. Så Engelbrekt får givetvis en sådan stämma, med trumpetens "klockstycken" i glödgad koppar utstickande från huvudverkets mittparti.

Man beslutade bevara fjärrorgeln och altarorgeln i spelbart skick och tog också tillvara 23 stämmor från Lindbergs orgel.

Vidare gick man relativt varsamt fram med fasaden. Andra orgelbyggare ville riva den Wahlmanska fasaden. Men Grönlunds lösning innebar att stora delar av den gamla fasaden kunde bevaras. Med **Rolf Bergh** som arkitekt blev resultatet till en syntes av nytt och gammalt. De sedan 1929 igenmurade västfönstren togs åter upp och man anknöt därigenom till den ursprungliga miljön med mer ljus över läktaren och kyrkan.

Den nya orgeln omfattade 86 stämmor och blev alltså mindre än den gamla, men behåller ändå positionen som en av Stockholms – och Sveriges – största orglar.

Orgeln intonerades av **Walter Thür** som kom från Österrike och hade arbetat på flera av Europas stora orgelbyggerier. Han ville i Engelbrekt ge orgeln en prägel av klangvärlden hos kontinentens stora barockmästare (Arp-Schnitger och Egedacher). Under stor tidspress slutförde han det enorma arbetet med att intonera de 6 212 piporna i tid till kyrkans 50-årsjubileum.

I närvaro av kungen och drottningen invigdes den nya orgeln den 6 december, andra advent, 1964.

Renoveringen av Grönlundsorgeln 2012 - 2015

Den stora Grönlundsorgeln på läktaren i Engelbrektskyrkan är nu renoverad. Ett arbete som påbörjades 2012 efter många år av förberedelser.

Orgeln är en av norra Europas största helmekaniska instrument, vilket betyder att såväl rörelsen från tangenterna till pipornas ventiler som registraturen (som kopplar in de olika stämmorna) manövreras helt mekaniskt. Ett klassiskt sätt att nå god funktionssäkerhet och hållbarhet oavhängigt behov av el och elektronik.

Nackdelen är att om organisten vill växla mellan olika klanger, så kan detta inte göras utan assistans från en person som ändrar registreringen under spelets gång. Speltouchen i en mekanisk orgel kan också bli tung, speciellt när de olika verken kopplas samman. Bägge dessa bekymmer har åtföljt Engelbrektsorgeln sedan den byggdes och det har i många år funnits behov av att få en mekanism som hjälper organisten byta registreringar (s k kombinationssystem) och att få speltouchen att bli lättare.

Engelbrektsorgeln har också bara delvis renoverats en gång under början av 90-talet och även om byggnadskvalitén i grunden är förstklassig, så behöver alla mekaniska instrument, precis som en bil, service och underhåll.

I början av 2000-talet startade så diskussioner om när och hur en genomgripande renovering kunde genomföras. En komplicerad process där ekonomi är en stor faktor, men också antikvariska aspekter. Eftersom alla betydande orglar har en hög konstnärlig halt och speglar sin tids artistiska ideal

är det av stor vikt att noggranna överväganden om mer genomgripande förändringar görs. Engelsekretsorgeln är ett orgelkonstverk med särpräglade drag och även om den är ung med orglars mått mätt, så betyder 50 års ålder ändå att noggranna funderingar över de tidsspecifika egenskaperna måste göras.

Således följde många år av diskussioner mellan församlingens företrädare, orgelbyggare och antikvariska myndigheter. Efter nästan tio års utredning var så äntligen förutsättningarna de rätta att påbörja den noga genomtänkta planen för renoveringen. Förtroendet att utföra arbetet gavs återigen till Grönlunds orgelbyggeri – den firma som en gång byggde orgeln. Under ledning av firmans nuvarande chef Catarina Grönlund – vars farfar Gustaf Grönlund var ansvarig för uppförandet 1964 – inleddes arbetet hösten 2012.

Det har i renoveringsarbetet funnits fem mål.

1: att säkerställa orgelns tekniska grundfunktion.

Orgelns hjärta är luftförsörjningen. I den delen finns många detaljer som slits och angrips av tidens tand, bl a de lädermaterial som används i bälgar och tätningar. Allt läder i alla bälgar har bytts ut. Alla delar i luftförsörjningen har kontrollerats och reparerats, liksom all annan mekanik, inte minst den som förbinder tangenterna med ventilerna.

2: att rengöra och stämma hela pipverket.

Många års damm och smuts som faller ned i piporna har avlägsnats – pipa för pipa. Och det är ca 6200 pipor som har rengjorts. Alla pipor i labialverket (labialstämmor är de som ser ut som "vanliga orgelpipor" i fasaden – ca 80% av orgelns alla stämmor är av denna typ) har stämts.

3: att komplettera huvudverkets grundstämmor.

De klangideal som rådde vid orgelns tillkomst hämtade sin inspiration från orgelrörelsen, vilket innebär ett ganska "slimmat" ljud. Orgelns centrala största verk – huvudverket – har från början varit något underdimensionerat för det väldiga kyrkorummet. För att få en stabilare grundklang, en bredare botten att stå på, så beslöts att komplettera huvudverket med fyra nya stämmor. Dessa är placerade på en ny separat luftlåda bakom det befintliga huvudverket. Därför är ursprungskonstruktionen inte ändrad och åtgärden således fullt reversibel.

4: att förse orgeln med ett kombinationssystem.

Vid det fem-manualiga spelbordet är organisten omgiven av ca 100 registerandrag för att manövrera de 91 stämmorna. För att kunna utnyttja orgelns enorma möjligheter till klangväxlingar och stämkompositioner utan att behöva hjälp av en assistent, så har ett kombinationssystem i stort sett ända från början varit ett stort önskemål. I själva verket planerades att orgeln ursprungligen skulle förberedas för ett sådant, men den tanken blev så småningom övergiven. Nu är orgeln försedd med ett kombinationssystem som kan sägas vara en "artificiell person", en robot om man så vill. För att inte förstöra originalmekaniken har ett pneumatiskt system med små luftdrivna

kolvar installerats. Dessa drar i de mekaniska andragen. Styrningen sker med en dator och allt kan manövreras av organisten under spelets gång.

5: att förbättra speltouchen.

Orgeln är försedd med en elektrisk assistans för att koppla ihop de olika verken (som spelas från varsin manual). Detta minskar väsentligt det adderade tryck som blir följden av kopplade verk. För att nedbringa det motstånd som finns när man trycker ned en tangent – framförallt för de lägre tonerna – har också en liknande elektriskt assisterande lösning installerats för de två nedersta oktaverna i orgelns två största verk: huvud- och svällverket. Ett lägre spelmotstånd möjliggör ett mer avslappnat spel och förbättrar förutsättningarna för att öka organistens virtuosa förmåga.

Inga förändringar av orgelns ursprungliga intonation har gjorts. Med de åtgärder som genomförts kan den istället klinga så glansfullt som den en gång gjorde när den var ny. Och med de få men viktiga kompletteringarna så förstärks den klangbilden ytterligare. Det är vår förhoppning att detta magnum opus i många år framöver skall kunna ge glädje och härliga musikupplevelser för både de som lyssnar och de som spelar.

Kyrkofullmäktige och kyrkorådet i Engelbrekts församling är att tacka för beslutet att genomföra renoveringen. Den operativa gruppen i församlingen har varit arkitekt Birke Ewerts, organist Stefan Therstam och kontrollant Ralph Gustafsson.

Arbetet har utförts av Grönlunds orgelbyggeri i Gammelstad under ledning av Catarina Grönlund. Orgelbyggare Jan Börjeson har ansvarat för rengöring och stämning av pipmaterialet. De nya stämmorna är tillverkade av Grönlunds och intonerade av Jan Börjeson.

/Stefan Therstam

Engelbrektskyrkan, Stockholm

1964 Grönlunds orgelbyggeri,

Gammelstad.

Renoverad 2012-2015 av Grönlunds.

Intonation av kompletterande stämmor:

Jan Börjeson

Ryggpositiv Man I

Principal	8
Gedackt	8
Kvintadena	8
Oktava	4
Koppelflöjt	4
Oktava	2
Siffelflöjt	1 1/3
Sesquialtera	II
Scharf	IV-V
Krumhorn	16
Rörskalmeja	8
Tremulant	

Huvudverk Man II

Principal	16
Oktava	8
Principal *1	8
Borduna *1	8
Rörflöjt	8
Oktava	4
Gemshorn	4
Kvinta	2 2/3
Oktava	2
Flagflöjt	2
Cornet *1	IV
Rauschkvint	III
Mixtur	VI-VIII
Cymbel	III
Trumpet	16
Trumpet *1	8
Cymbelstjärna	

Svällverk Man III

Gedackt	16
Principal	8
Spetsflöjt	8
Gamba	8
Voix Céleste	8
Oktava	4
Traversflöjt	4
Gedacktflöjt	4
Spetskvint	2 2/3
Svegel	2
Ters	1 3/5
Waldflöjt	1
Cornett	III
Mixtur	V-VI
Cymbel	III
Fagott	16
Trompette harm	8
Oboe	8
Clairon	4
Tremulant	

Bröstverk Man IV

Trägedackt	8
Principal	4
Rörflöjt	4
Oktava	2
Blockflöjt	2
Kvinta	1 1/3
Oktava	1
Cymbel	II
Rankett	16
Dulcian	8
Regal	4
Chamade *2	8
Chamade *2	4
Tremulant	

Fjärrverk Man V

Principal	8
Dubbelflöjt	8
Voix Céleste	8
Principal	4
Hållflöjt	4
Kvinta	2 2/3
Piccolo	2
Oktava	1
Mixtur	IV-VI
Vox Humana *3	8
Tremulant	

Altarorgel Man V

Gedackt	8
Salicional	8
Rörflöjt	4
Kvintadena	4
Principal	2
Nasat	1 1/3

Pedal

Principal	16
Subbas	16
Kvinta	10 2/3
Oktava	8
Gedackt	8
Oktava	4
Flöjt	4
Nachthorn	2
Rörflöjt	1
Mixtur	VII
Rauschkvint	IV
Kontrafagott	32
Basun	16
Dulcian	16
Trumpet	8
Zink	4
Cornett	2

Mekanisk traktur och registratur (Man V elektrisk). Elektriska koppel.

Kombinationssystem med pneumatiska tuber. Datasystem från Grönlunds. MIDI ut.

*1) Nybyggda stämmor 2014.

*2) Spansk trumpet i fasaden spelbar från man I, II, III, IV och Ped (floating).

*3) Åter inkopplad gammal stämman.